

УДК 32.019.51:008](477)-044.922
 DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/62-1-3>

Леся КОЦУР,
 orcid.org/0000-0001-8996-1606
 кандидат історичних наук,
 доцент кафедри політології
 Університету Григорія Сковороди в Переяславі
 (Переяслав, Київська область, Україна) dombrovska_ne@ukr.net

ТРАНСФОРМАЦІЇ В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: УРОКИ ПЕРШИХ ТРЬОХ ДЕСЯТИЛІТЬ

У статті проаналізовано особливості культурного простору України після відновлення нею незалежності у 1991 році. Ретроспективний аналіз тридцятирічної державної культурної політики виявив низку позитивних та негативних проявів у державній культурній політиці України, пов'язаних як з внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Показано, що упродовж перших п'ятнадцяти років реалізації державної культурної політики, попри курс на деідеологізацію, у своїй переважній більшості культура лишалася переважно зрадянщеною. Започатковані зміни у сфері освіти та культури, на жаль не принесли радикальних перетворень, у наслідок чого більшість її напрямків лишалися «совковими», як от публічний простір, державні культурні установи, література тощо. Пізніше, у сферу культури агресивно почали проникати та заповнювати її суто російські культурні елементи, які сприяли зміцненню колоніальної спадщини в Україні. Особливо ці зміни на собі відчула сфера масової культури. На додаток, фінансування культури здійснювалося за залишковим принципом. Після Помаранчевої революції 2004–2005 років, у сфері державної культурної політики намітилося ряд змін. Показано, що нове політичне керівництво держави мало намір започаткувати свіжі тенденції у сфері культури, які ґрунтувалися б на західних гуманістичних і модерних началах та власній національній культурі. У підсумку, вдалося започаткувати незворотні процеси в комеморативному векторі, пов'язані відновленням історичної пам'яті про події Голодомору та національних героїв Степана Бандери та Романа Шухевича. Після 2010 року в українській культурній політиці поступово наростали реваншистські тенденції, які ставили за мету підпорядкувати українську культурну сферу Росії. Проте, Революція гідності 2013–2014 років стала на заваді втілення цих намірів та призвела до стратегічного переосмислення ролі української культури в житті держави під кутом зору національних інтересів та пріоритетів. Такий підхід призвів до започаткування масштабних реформ у сфері культури, які попри наявність суттєвих недоліків, все ж призвели до суттєвих трансформацій.

Ключові слова: Україна, культура, національна ідентичність, реформи, історична пам'ять, трансформації.

Lesia KOTSUR,
 orcid.org/0000-0001-8996-1606
 Candidate of Historical Sciences,
 Associate Professor at the Department of Political Science
 Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
 (Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine) dombrovska_ne@ukr.net

TRANSFORMATIONS IN THE CULTURAL SPACE OF INDEPENDENT UKRAINE: LESSONS FROM THE FIRST THREE DECADES

The article analyzes the peculiarities of the cultural space of Ukraine after its restoration of independence in 1991. A retrospective analysis of the thirty-year state cultural policy revealed a number of positive and negative manifestations in the state cultural policy of Ukraine, related to both internal and external factors. It is shown that during the first fifteen years of the implementation of the state cultural policy, despite the deideologization course, the vast majority of culture remained largely Sovietized. The initiated changes in the field of education and culture, unfortunately, did not bring about radical transformations, as a result of which most of its directions remained “soft”, such as public space, state cultural institutions, literature, etc. Later, purely Russian cultural elements, which contributed to the strengthening of the colonial heritage in Ukraine, began to aggressively penetrate and fill the sphere with culture. These changes were especially felt by the sphere of mass culture. Funding of culture was carried out according to the residual principle. After the Orange Revolution of 2004–2005, a number of changes appeared in the sphere of state cultural policy. It is shown that the new political leadership of the state intended to initiate fresh trends in the field of culture, which would be based on Western humanistic and modern principles and their own national culture. As a result, it was possible to initiate irreversible processes in the commemorative vector related to the restoration of historical memory of the events of the Holodomor and national heroes Stepan Bandera and Roman Shukhevych. After 2010, revanchist tendencies gradually increased in Ukrainian cultural policy, which aimed to subordinate the Ukrainian cultural sphere to Russia. However, the Revolution

of Dignity of 2013–2014 stood in the way of realizing these intentions and led to a strategic rethinking of the role of Ukrainian culture in the life of the state from the point of view of national interests and priorities. This approach led to the initiation of large-scale reforms in the field of culture, which, despite the presence of significant shortcomings, nevertheless led to significant transformations.

Key words: *Ukraine, culture, national identity, reforms, historical memory, transformations.*

Постановка проблеми. Культура є однією з найважливіших сфер державного будівництва в усіх без винятку країнах, адже саме вона впливає процес формування національної ідентичності. Її ефективність залежить від наявних стратегій реалізації державної культурної політики. Поставши на міжнародній арені, як самостійна держава у 1991 р. Україна розпочала розбудову своєї державності, зокрема й у сфері культури. Однак, після тридцятирічного досвіду державотворення, можемо помітити, що у ході реалізації державної культурної політики було допущено низку прорахунків, які негативно позначилися на цінностях та світоглядних позиціях українського народу. Підтверджує цю думку й початок російсько-української війни у 2014 р. та її активізація у 2022 р. Як наслідок, ці чинники спонукають нас по-новому поглянути на роль культури у державному будівництві, адже сфера культури буде не тільки інструментом формування пам'яті про ці події, а й відіграватиме надважливу роль у питанні національної безпеки нашої держави.

Аналіз досліджень. Варто зазначити, що вказана проблематика неодноразово потрапляла у поле зору українських дослідників. Серед таких авторів привертають увагу наукові доробки Л. Якубової (Україна і виклики..., 2021), М. Рябчука (Рябчук, 2019), О. Гриценка (Гриценко, 2019), В. Бондара (Бондар, 2013), Н. Колісніченко (Колісніченко, 2020), М. Степико (Степико, 2011), С. Здіорука (Здіорук, 2012), І. Хлебосолова (Хлебосолов, 2017), К. Індутної (Індутна, 2010), В. Бабки (Бабка, 2015), О. Лопатіної (Лопатіна, 2019), М. Песенті (Песенті, 2020), К. Фаріньї (Фарінья, 2017) та інших. Автори неодноразово наголошували на важливості розвитку культури задля зміцнення державності та національної ідентичності, проте упродовж довгого часу державна політика здійснювалася всупереч цим застереженням.

Мета статті – полягає перш за все у тому, щоб схарактеризувати трансформації в українському культурному просторі минулих тридцяти років та виявити нові напрямки реалізації державної культурної політики після закінчення російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Після відновлення незалежності, в культурно-ціннісному сенсі Україна продовжувала бути радянською державою. Щоб реально вийти з-під контролю Москви

українському суспільству, попри присутню ригідність, конче потрібно було стати на шлях національно-культурної палінгенезії (Єрмоленко, 2018), оскільки подальше домінування радянських постулатів у культурному та публічному просторі тільки зміцнювало її радянську ідентичність. Своєю чергою, це потребувало радикальних підходів з боку держави в культурній та публічній сферах. Як зазначає професор культурної географії Хайфського університету Маоз Азаряху «*такі дії свідчили б, що новий режим проголошує початок нової ери демонструючи свою рішучість та самовпевненість щодо майбутнього держави, накреслює нові орієнтири і маркери ідентичності та започатковує виробництво нових продуктів культури*» (М. Azaryahu, 1996).

Перші кроки у цьому напрямку було зроблено вже у лютому 1992 р. – прийняте відповідне законодавство, яке передбачало збереження, відтворення та охорону культурно-історичного середовища; естетичного виховання дітей та юнацтва; проведення фундаментальних досліджень в галузі теорії та історії культури України, деідеологізацію культурної сфери тощо (Основи..., 2010). У результаті реалізації такої культурної політики Україна мала подолати колоніальну спадщину, нав'язану їй Кремлем й відновити національну (Колісніченко, 2020). Зокрема ці сегменти мали б сприяти відродженню української мови, історичної пам'яті, національної ідентичності та національної гордості, через подолання наявної амбівалентності (Рябчук, 2019; Степико, 2011). Проте, як показав досвід наступних десяти-п'ятнадцяти років культурна сфера опинилася у скрутному становищі. Попри незначні позитивні зміни в системі освіти, розвитку музики, мистецтва, створення національних парків, вільного доступу до надбань світової культури практично уся сфера культури України продовжувала бути комунізована (Лозинський, 2021). Навіть більше, поряд з комуністичним спадком в Україні починав домінувати російський і меншою мірою національний чи Західний. У першу чергу це стосується масової культури. Російські культурні продукти, або продукти створені російською мовою витіснили українське книгодрукування, музику, фільми, пресу. Помітно зріс занепад національних культурних пам'яток (Здіорук, 2012; Хлебосолов, 2017; Україна і виклики..., 2021). Зокрема у

«Концепції державної політики в галузі культури на 2005–2007 роки» стан культури в Україні було схарактеризовано наступним чином:

«Сучасний стан розвитку української культури і духовності характеризується розмиванням і поступовою маргіналізацією культурних і духовних цінностей у суспільному житті, руйнуванням цілісної мережі закладів, підприємств, організацій та установ культури і цілісного інформаційно-культурного простору, неефективним використанням наявних культурних і творчих ресурсів. Протягом останнього десятиліття культура в Україні не лише втратила відповідне місце серед пріоритетів державної політики, а й опинилася на периферії державних інтересів...» (Про Концепцію..., 2005).

На додаток відзначимо, що Концепція була чи не єдиним комплексним документом у сфері культури, який уперше було прийнято після 1992 р. і в якому було закладено ініціативу щодо збільшення фінансування у сфері культури. Звісно, Державна програма розвитку культури на період до 2007 р., яка була прийнята 6 серпня 2003 р. містила багато амбітних ініціатив у сфері культури, однак обмежене фінансування цієї сфери зводило нанівець ці старання (Державна програма..., 2003).

Після приходу до влади у 2005 р. Віктора Ющенка було дещо змінено підходи до формування державної культурної політики. Її мета перш за все полягала у тому, щоб повернути Україну до власних європейських витоків та створити нову сучасну націю, ментальність котрої ґрунтувалася б на західних гуманістичних і модерних началах та власній національній культурі (Культурна революція..., 2009). Ба більше, на відміну від попередніх президентів В. Ющенко особисто долучався до популяризації всього українського – мови, книги, пісні, ЗМІ, мистецтва, освіти. Водночас треба зауважити, що більшість культурно-гуманітарних ініціатив В. Ющенка блокувалися. Показовою у цьому випадку є мовна політика, адже наміри В. Ющенка зміцнити статус української мови у сфері ЗМІ, кінопрокату чи книгодрукування наштовхувався на рішучий опір з боку проросійських сил, у результаті чого більшість указів та доручень В. Ющенка не виконувалися (Марусик, 2011; Індутна, 2010). Схожа доля спіткала й комеморативну політику, яку окремі дослідники охрестили, як «війну пам'ятників» (Бабка, 2015). Адепти комунізму чинили шалений спротив щодо демонтажу пам'ятників діячам радянської доби. Попри те, що в рамках політики пам'яті було зроблено чимало кроків в контексті деідеологізації та конструювання історичної пам'яті українського

народу, тут також помітними були негативні прояви. Вшанування жертв Голодомору на національному рівні, як одна з головних заслуг Президента В. Ющенка також зазнала серйозної критики (Петренко, 2010), через надмірну увагу президента до цієї теми. А пізніше ще й була висміяна та дискредитована представниками шоубізнесу («Патріотичний» гумор..., 2019). Звісно, культурна політика В. Ющенка не пройшла безслідно, оскільки багато україноцентричних наративів пустили глибоке коріння. Однак в загальній системі цінностей на кінець президентської каденції В. Ющенка в українському соціумі продовжували домінувати елементи національного та радянського наративу. Як слушно зауважує О. Гриценко – за останні двадцять років *«у пострадянській Україні культурна глобалізація оберталася не зменшенням, а навпаки, зміцненням постколоніального впливу культури колишньої метрополії, переходом цього впливу із суто політичного в ринковий (але не без ідеологічного складника) формат»* (Гриценко, 2019: 149).

Ці негативні тенденції в українській культурі досягли свого апогею після приходу до влади проросійського президента Віктора Януковича у 2010 р. Під гаслами культурної багатовекторності відбувалося прощтовхування російської культури. Майже відразу цей вплив на собі відчували радіо й телебачення, які прискорено русифікувалися. Українська музика, якщо й транслювалася музика, то демонструвалася слухачу як «сільська», така що віджила своє, а тому немає жодної перспективи на майбутнє (Каспрук, 2010). А прийнятий у 2010 р. закон «Про культуру» (Про культуру..., 2010), який нібито мав сприяти її розвитку був всього лише формальністю. Будь-яке законодавство щодо захисту української культури нівелював мовний закон Ківалова-Колісніченка від 3 липня 2012 р., який виводив російську мову на державний рівень і робив її панівною у більшості сфер життя, і особливо у сфері культури (Масенко..., 2016). Дослідження 2012 р. засвідчили, що русифікація набирала обертів, перш за все у сфері масової комунікації, а це – радіо, телебачення, преса та інші друковані видання. Як наслідок, українська мова стала ще більш вразливою для повсякденного вжитку (Телебачення та радіо..., 2012). Кризові явища намітилися й у гуманітарній сфері. Перш за все, вони були пов'язані з руйнацією освіти шляхом утвердження російської мови, неефективним реформуванням шкіл та через позбавлення автономії університетів. А неналежне ставлення до науки призвело до сплеску наукової еміграції, так званого відпливу мізків (Три роки..., 2013). Здійснювався наступ

на політику пам'яті започатковану В. Ющенком, як от скасування Дня Свободи, позбавлення звання Герой України С. Бандери, збільшилася кількість відзначень присвячена «Великій Вітчизняній війні», Волинській трагедії тощо (Гриценко, 2023; Бондар, 2013). За своїм змістом культурна політика за президентства В. Януковича спрямована була на русифікацію інформаційного простору, вивіщення російської культури над українською, зміцнення радянських наративів.

Однак, українське суспільство було не готове з цим миритися. За двадцять років незалежності значна частина людей змогла переосмислити історичне минуле й зрозуміти, що на них очікує доля Білорусі, якщо не вжити заходів. Цей спротив вилився у Революцію Гідності кінця 2013 – початку 2014 рр. Після перемоги Революції в Україні розпочався новий етап державного культурного будівництва. Адже під час російського військового вторгнення у 2014 р. саме культурний чинник допоміг зміцнити відчуття національної єдності та зменшити російські культурні впливи. Усвідомлюючи необхідність розвитку культури 12 січня 2015 р. президентом України Петром Порошенком була схвалена Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» (Про Стратегію..., 2015) та Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. Цими документами було передбачено реформи, які сприяли б розвитку культури, а саме: реформа державної політики у сфері культури; програма розвитку національного кіновиробництва; програма розвитку національної видавничої справи; програма популяризації України у світі та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі; програма розвитку туризму; програма створення бренду «Україна» тощо (Економічна..., 2019: 44–45). На додаток 1 лютого 2016 р. Кабмін видав розпорядження «Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ» (Про схвалення..., 2016). Згідно з цим документом культура ставала одним із пріоритетних напрямків державної політики України. Також у ньому визначалися конкретні кроки, які держава має реалізувати. Важливо також наголосити, що нові політики та законодавчі ініціативи у сфері культури реалізувалися в рамках *вектора гордості* (Про Стратегію..., 2015) – однієї з головних візій розвитку культури післяреволюційної України. Як наслідок, вже невдовзі в межах культурної арени України з'явилися: 1) важливі законодавчі ініціативи, такі як декомунізаційні закони 2015 року та закони про квотування україномовного продукту (2016-2019); 2) потужні культурні інституції –

Український Інститут Книги (2016), Український Культурний Фонд (2017), Український Інститут (2017) (Український..., 2023); 3) нового значення набуло Державне агентство з питань кіно. Ці кроки започаткували можливість грантового фінансування у сфері культури. Також зросли показники фінансування культурних потреб з місцевих бюджетів. У перші післяреволюційні роки частка місцевих бюджетів у сфері культури зросла із 75% до 82%. (Індикатори..., 2017: 23).

Не останню роль у сфері культури відіграло й те, що у 2015 р. Україна приєдналася до програми «Креативна Європа» і у 2016 р. при Міністерстві культури було створено відділ проблем розвитку *культурних і креативних індустрій (ККІ)* (Фарінья, 2017: 4, 6). Згідно з чинним законодавством, в Україні, до ККІ було віднесено художні промисли, візуальні мистецтва, сценічні мистецтва, літературу, ЗМІ, аудіовізуальне мистецтво, дизайн та моду, архітектуру й урбаністику, рекламу, музейну справу, комп'ютерне програмування, консультування з питань інформатизації та навіть дослідження й експериментальні розробки у сфері суспільних і гуманітарних наук (Чорна, 2019). У 2018 р. внесок цього сектора у ВВП країни оцінювався на рівні 4%, а вся креативна економіка – 7,5% ВВП. Це був один з небагатьох секторів економіки, в якому кількість робочих місць за останні роки збільшувалась (Гетьманцев, 2022). Як наслідок, вже у 2019 р. Україна отримала сім номінацій на премію ЄС у галузі сучасної архітектури, а щорічний фестиваль сучасного мистецтва «ГогольФест» став одним із п'яти переможців на премію від Європейської асоціації фестивалів (Гуманітарна політика..., 2020; 29). Також зайнятість у КІ з 2013 року зросла на майже 40% (Креативні індустрії..., 2021: 5).

Піднесення у сфері культури позитивно позначилося на видавничій справі, музиці, кіновиробництві, театрі, моді, кураторських виставках тощо. На думку закордонних фахівців, українське культурне середовище стало сміливішим, різноманітнішим та масштабнішим. Адже «*Євромайдан дав поштовх потужній хвилі культурного активізму: від платформ для обговорень до стихійних виставок, від проєктів відродження міст до волонтерських груп, які прагнули захистити занепалі об'єкти національної спадщини*». Українська культура стала важливим сегментом національної економіки (Песенті, 2020; Френкель, 2022).

Попри це варто відзначити, що вказані кроки не в усіх сферах досягли стовідсоткової мети. Серед причин цього: застаріла базова інфраструктура закладів культури, диспропорції у доступі

до культурних практик, тимчасова втрата Україною контролю над частиною території Донецької та Луганської областей, а також тимчасова окупація АР Крим, брак ресурсів для реалізації культурної політики, уповільнення розвитку культурних та креативних індустрій, проблеми кадрової політики у сфері культури, карантинні обмеження після 2019 р. тощо. На додаток, новий Кабінет Міністрів України (КМУ) 2019 р. виголосив намір скоротити фінансування деяких бюджетних програм та закладів сфери культури. Попри те, що вже у 2020 р. Верховна Рада України намагалася виправити ситуацію ухваливши Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо державної підтримки сфери культури, креативних індустрій, туризму, малого та середнього бізнесу у зв'язку з дією обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)», а президент України Володимир Зеленський підписав Указ «Про заходи щодо підтримки сфери культури, охорони культурної спадщини, розвитку креативних індустрій та туризму» від 18 серпня 2020 р. (Гуманітарна політика..., 2020: 10–12, 24)

загалом підхід нового політичного керівництва у сфері культури був помітно слабшим ніж у попередні роки (Pesenti, 2021).

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що після здобуття незалежності України державна культурна політика зіштовхнулася з радянською культурно-ідеологічною спадщиною, яка суттєво гальмувала національно-культурне відродження. Поступово на зміну радянським культурним рудиментам прийшли російські, які не тільки не стерли попереднього нашарування, а й намагалися посилити колоніальні та імперіалістичні тенденції РФ засобами культури. Однак, ті кроки у сфері культурного національного відродження, які були започатковані в Україні після Помаранчевої революції, у майбутньому не дозволили РФ поглинути культурний простір України. Як виявилось, саме культура й національні світоглядні цінності виступили тим чинником, який допоміг вистояти нашій державі у гібридній війні РФ проти України, яка триває донині. Ба більше, триває боротьба за українську культуру, адже без перемоги у цій сфері, Україні буде складно ставати на шлях нових трансформацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Патріотичний» гумор В. Зеленського і його команди. *Ukraine Media Center*, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=q2ptlsMwzSM&t=187s>.
2. Бабка В. Політика пам'яті в Україні (2005 – початок 2010 рр.): ключові тенденції. *Наукові записки*, Випуск 4(78). 2015. ППЕНД, С. 99–118.
3. Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. 23. С. 377–400.
4. Гетманцев Д. Роль креативних індустрій в економіці післявоєнної України. *Економічна правда*, 21 грудня 2022. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/21/695268/>.
5. Гриценко О. Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування: монографія. Київ: *Інститут культурології НАМ України*, 2019. 256 с.
6. Гриценко О. Хроніка боротьби з національною пам'яттю (про статтю Г. Касьянова). Частина 2. *Інститут історії НАН України*. Дата звернення до джерела: 12.01.2023. http://history.org.ua/LiberUA/GrKhrBor2_2016/GrKhrBor2_2016.pdf.
7. Гуманітарна політика в Україні: виклики та перспективи (Біла книга): аналіт. доп. / [Сінайко О. О. (кер. авт. кол.), Тищенко Ю. А., Каплан Ю. Б., Михайлова О. Ю., Валевський О. Л. та ін.]; за заг. ред. Ю. Б. Каплан, Ю. А. Тищенко. Київ: *НІСД*, 2020. 126 с.
8. Державна програма розвитку культури на період до 2007 року. *Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2003 р. № 1235*. <https://www.kmu.gov.ua/npras/2449043>.
9. *Економічна привабливість української культури. Аналітична доповідь*. Київ: ФОП Лопатіна О. О., 2019. 112 с.
10. Єрмоленко В. *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 480 с.
11. Здіорук С. Культурна політика України: національна модель у європейському контексті: аналіт. доп. / С. І. Здіорук, О. М. Литвиненко, О. П. Розумна; за ред. С. І. Здіорука. Київ: *НІСД*, 2012. 64 с.
12. Індикатори впливу культури на розвиток ЮНЕСКО: короткий аналітичний огляд щодо України. «*Культура і креативність*», 2017. 47 с.
13. Індутна К. Проблеми розвитку книговидавничої справи в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 2. С. 145–155.
14. Каспрук В. FM і телевізійна русифікація України. *Радіо Свобода*, 4 травня 2010. <https://www.radiosvoboda.org/a/2031821.html>.
15. Колісниченко Н. Основні принципи реалізації культурної політики в Європі та завдання для України. *Державне будівництво*, № 2. 2020. С. 1–17.
16. Креативні індустрії: вплив на розвиток економіки України / О. Ніколаєва, А. Онопрієнко, С. Таран, Ю. Шоломицький, П. Яворський. *Центр аналізу міжнародної торгівлі Trade+ при Київській школі економіки*, 2021. 111 с.

17. Культурна революція від Віктора Ющенка. *Texty.org.ua*, 21 липня 2009. https://texty.org.ua/articles/2942/Kulturna_revoliuciya_vid_Viktora_Jushhenka-2942/.
18. Лозинський А. 30 років незалежності: перемоги і зради української музики. *Galinfo*, 17 серпня 2021. https://galinfo.com.ua/news/30_rokiv_nezalezhnosti_peremogy_i_zrady_ukrainskoi_muzyky_369965.html.
19. Марусик Т. Мовна політика часів Президента Ющенка. *Радіо Свобода*, 8 вересня 2011. <https://www.radiosvoboda.org/a/24315987.html>.
20. Масенко Л. «Русский мир» і «мовний закон» Ківалова-Колесніченка. Як це сталося (хронологія). *Радіо Свобода*, 27 листопада 2016. <https://www.radiosvoboda.org/a/28141317.html>.
21. Основи законодавства України про культуру. *Закон України*, 14 лютого 1992. [Закон втратив чинність на підставі Закону N 2778-VI (2778-17) від 14.12.2010, *ВВР*, 2011, № 24, ст. 168]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text>.
22. Песенти М. Культурне відродження та соціальна трансформація України: Роль культури та мистецтва у зміцненні стійкості постмайданної України. *Королівський інститут міжнародних відносин, Chatham House*. Лондон, 2020. 51 с.
23. Петренко Л. Голодомор і перспективи політики пам'яті. *Zaxid.net*, 24 листопада 2010. <https://zaxid.net/news/>.
24. Про Концепцію державної політики в галузі культури на 2005-2007 роки. *Закон України*, 3 березня 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-15#Text>.
25. Про культуру. *Закон України*, 14 грудня 2010. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>.
26. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020». *Указ Президента України*, 12 січня 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text>.
27. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ. *Розпорядження Кабінету Міністрів України*, від 1 лютого 2016 р. № 119-р, Київ. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80#Text>.
28. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ: *ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2019. 252 с.
29. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : *НІСД*, 2011. 336 с.
30. Телебачення та радіо найбільше сприяють русифікації – моніторинг. *Інститут масової інформації*, 11 листопада 2012. <https://imi.org.ua/news/telebachennya-ta-radio-naybilshe-spriyayut-rusifikatsiji-monitoring-i4608>.
31. Три роки з Януковичем: На чолі України постала «Сім'я». *Голос Америки*, 3 березня 2013. <https://ukrainian.voanews.com/a/1614430.html>.
32. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019). НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с.
33. Український Інститут Книги. Офіційний сайт, 2023. <https://ubi.org.ua/uk>.
34. Український Інститут. Офіційний сайт, 2023. <https://ui.org.ua/mission/>.
35. Український Культурний Фонд. Офіційний сайт, 2023. <https://ucf.in.ua/>.
36. Фарінья К. Розвиток культурних та креативних індустрій в Україні. «*Культура і креативність*», 2017. 59 с.
37. Френкель І. Українська культура під час війни. Ірина Френкель: «За змістом “денацифікація” це “силова зміна культурного коду країни”». *Центр соціально-політичного моніторингу «Вектор»*, 11 квітня 2022. <https://presspoint.in.ua/2022/04/11/ukrainska-kultura-pid-chas-vijny-iryana-frenkel-za-zmistom-denatsyfykatsiia-tse-sylova-zmina-kulturnoho-kodu-krainy/>.
38. Хлебосолов І. Формування культурного простору України в умовах незалежності. *Мистецтвознавчі записи*, Випуск 32. 2017. С. 41–50.
39. Чорна М. Культурні та креативні індустрії #ЗаПідтримкуУКФ у 2018 році. *Український культурний фонд*, 15 жовтня 2019. <https://uaculture.org/texts/kulturni-ta-kreatyuni-industriyi-zapidtrymkyukf-u-2018-roczil/>.
40. Azaryahu M. The power of commemorative street names. *Environment and Planning. Society and Space* 1996, volume 14, pages 311–330.
41. Pesenti M. Ukraine's cultural revival is a matter of national security. *Atlantic Council*, January 19, 2021. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-cultural-revival-is-a-matter-of-national-security/>.

REFERENCES

1. «Patriotychnyi» humor V. Zelenskoho i yoho komandy [“Patriotic” humor of V. Zelenskyi and his team]. *Ukraine Media Center*, 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=q2ptlsMwzSM&t=187s> [in Ukrainian].
2. Babka V. Polityka pamiaty v Ukraini (2005 – pochatok 2010 rr.): kliuchovi tendentsii [Memory policy in Ukraine (2005 – early 2010): key trends]. *Naukovi zapysky*, Vypusk, 4(78). 2015. *ІПіЕНД*, S. 99–118. [in Ukrainian].
3. Bondar V. Derzhavna polityka istorychnoi pamiaty v Ukraini 1990–2000-kh rr.: osnovni tendentsii [State policy of historical memory in Ukraine in the 1990s–2000s: main trends]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 2013. 23. S. 377–400. [in Ukrainian].
4. Hetmantsev D. Rol kreatyvnykh industrii v ekonomitsi pisliavoiennoi Ukrainy [The role of creative industries in the economy of post-war Ukraine]. *Ekonomichna pravda*, 21 hrudnia 2022. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/21/695268/> [in Ukrainian].
5. Hrytsenko O. Kulturnyi prostir i natsionalna kultura: teoretychne osmyslennia ta praktychne formuvannia: monohrafiia [Cultural space and national culture: theoretical understanding and practical formation: monograph]. Kyiv: Instytut kultur-olohii NAM Ukrainy, 2019. 256 s. [in Ukrainian].

6. Hrytsenko O. Khronika borotby z natsionalnoiu pamiattiu (pro stattiu H.Kasianova). Chastyna 2 [Chronicle of the struggle against national memory (about the article by G. Kasyanov). Part 2]. Instytut istorii NAN Ukrainy. Data zvernennia do dzherela: 12.01.2023. http://history.org.ua/LiberUA/GrKhrBor2_2016/GrKhrBor2_2016.pdf [in Ukrainian].
7. Humanitarna polityka v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy (Bila knyha) [Humanitarian policy in Ukraine: challenges and prospects]: analit. dop. / [Sinaiko O. O.(ker. avt. kol.), Tyshchenko Yu. A., Kaplan Yu. B., Mykhailova O. Yu., Valevskyi O. L. ta in.] ; za zah. red. Yu. B. Kaplan, Yu.A. Tyshchenko. Kyiv : NISD, 2020. 126 s. [in Ukrainian].
8. Derzhavna prohrama rozvytku kultury na period do 2007 roku [State cultural development program for the period up to 2007]. Zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 6 serpnia 2003 r. № 1235. <https://www.kmu.gov.ua/npas/2449043> [in Ukrainian].
9. Ekonomichna pryvablyvist ukrainskoi kultury. Analychna dopovid [Economic attractiveness of Ukrainian culture. Analytical report]. Kyiv: FOP Lopatina O. O., 2019. 112 s. [in Ukrainian].
10. Iermolenko V. Plynni ideolohii. Idei ta polityka v Yevropi KhIKh–KhKh stolit [Fluid Ideologies: Ideas and Politics in Europe in the 19th and 20th Centuries]. Kyiv : DUKh I LITERA, 2018. 480 s. [in Ukrainian].
11. Zdioruk S. Kulturna polityka Ukrainy: natsionalna model u yevropeiskomu konteksti [Cultural policy of Ukraine: national model in the European context]: analit. dop. / S. I. Zdioruk, O. M. Lytvynenko, O. P. Rozumna; za red. S. I. Zdioruka. Kyiv : NISD, 2012. 64 s. [in Ukrainian].
12. Indykatory vplyvu kultury na rozvytok YuNESKO: korotkyi analychnyi ohliad shchodo Ukrainy [Indicators of the impact of culture on the development of UNESCO: a brief analytical review of Ukraine]. «Kultura i kreatyvnist», 2017. 47 s. [in Ukrainian].
13. Indutna K. Problemy rozvytku knyhovydavnychoi spravy v Ukraini [Development problems of book publishing in Ukraine]. Ekonomika i prohnozuvannia. 2010. № 2. S.145–155. [in Ukrainian].
14. Kaspruk V. FM i televiziina rusyfikatsiia Ukrainy [FM and television Russification of Ukraine]. Radio Svoboda, 4 travnia 2010. <https://www.radiosvoboda.org/a/2031821.html> [in Ukrainian].
15. Kolisnichenko N. Osnovni pryntsyipy realizatsii kulturnoi polityky v Yevropi ta zavdannia dlia Ukrainy [Basic principles of cultural policy implementation in Europe and tasks for Ukraine]. Derzhavne budivnytstvo, № 2. 2020. S. 1–17. [in Ukrainian].
16. Kreatyvnii industrii: vplyv na rozvytok ekonomiky Ukrainy [Creative industries: influence on the development of the economy of Ukraine] / O. Nikolaieva, A. Onopriienko, S. Taran, Yu. Sholomytskyi, P. Yavorskyi. Tsentralnyy analiz mizhnarodnoi torhivli Trade+ pry Kyivskii shkoli ekonomiky, 2021. 111 s. [in Ukrainian].
17. Kulturna revoliutsiia vid Viktora Yushchenka [Cultural Revolution by Viktor Yushchenko]. Texty.org.ua, 21 lypnia 2009. https://texty.org.ua/articles/2942/Kulturna_revoliutsiia_vid_Viktora_Yushchenka-2942/ [in Ukrainian].
18. Lozynskyi A. 30 rokiv nezalezhnosti: peremohy i zrady ukrainskoi muzyky [30 years of independence: victories and betrayals of Ukrainian music]. Galinfo, 17 serpnia 2021. https://galinfo.com.ua/news/30_rokiv_nezalezhnosti_peremohy_i_zrady_ukrainskoi_muzyky_369965.html [in Ukrainian].
19. Marusyk T. Movna polityka chasiv Prezydenta Yushchenka [Language policy of the time of President Yushchenko]. Radio Svoboda, 8 veresnia 2011. <https://www.radiosvoboda.org/a/24315987.html> [in Ukrainian].
20. Masenko L. «Russkyi myr» i «movnyi zakon» Kivalova-Kolesnichenka. Yak tse stalosia (khronolohiia) [“Russian Peace” and “Language Law” by Kivalov-Kolesnichenko. How it happened (chronology)]. Radio Svoboda, 27 lystopada 2016. <https://www.radiosvoboda.org/a/28141317.html> [in Ukrainian].
21. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro kulturu [Fundamentals of Ukrainian legislation on culture]. Zakon Ukrainy, 14 liutoho 1992. [Zakon vtratyv chynnist na pidstavi Zakonu N 2778-VI (2778-17) vid 14.12.2010, VVR, 2011, N 24, st.168]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-12#Text> [in Ukrainian].
22. Pesenti M. Kulturne vidrodzhennia ta sotsialna transformatsiia Ukrainy: Rol kultury ta mystetstva u zmitsnenni stiikosti postmaidannoi Ukrainy [Cultural revival and social transformation in Ukraine The role of culture and the arts in supporting post-Euromaidan resilience]. Korolivskiyi instytut mizhnarodnykh vidnosyn, Chatham House. London, 2020. 51 s. [in Ukrainian].
23. Petrenko L. Holodomor i perspektyvy polityky pamiati [Holodomor and the perspectives of memory policy]. Zaxid.net, 24 lystopada 2010. <https://zaxid.net/news/> [in Ukrainian].
24. Pro Kontseptsiuu derzhavnoi polityky v haluzi kultury na 2005–2007 roky [About the Concept of state policy in the field of culture for 2005–2007]. Zakon Ukrainy, 3 bereznia 2005. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-15#Text> [in Ukrainian].
25. Pro kulturu [About culture]. Zakon Ukrainy, 14 hrudnia 2010. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> [in Ukrainian].
26. Pro Stratehiuu staloho rozvytku «Ukraina – 2020» [About the Sustainable Development Strategy “Ukraine–2020”]. Ukaz Prezidenta Ukrainy, 12 sichnia 2015. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text> [in Ukrainian].
27. Pro skhvalennia Dovhostrokovoi stratehii rozvytku ukrainskoi kultury – stratehii reform [On the approval of the Long-term strategy for the development of Ukrainian culture – the strategy of reforms]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy, vid 1 liutoho 2016 r. № 119-r, Kyiv. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
28. Riabchuk M. Dolannia ambivalentnosti. Dykhotomiia ukrainskoi natsionalnoi identychnosti – Istorychni prychny ta politychni naslidky [Overcoming ambivalence. Dichotomy of Ukrainian national identity – Historical causes and political consequences]. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2019. 252 s. [in Ukrainian].
29. Stepyko M. Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia : monohrafiia [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation: monograph]. Kyiv : NISD, 2011. 336 s. [in Ukrainian].

30. Telebachennia ta radio naibilshe spriyaiut rusyfikatsii – monitorynh [Television and radio contribute the most to Russification – monitoring]. Instytut masovoi informatsii, 11 lystopada 2012. <https://imi.org.ua/news/telebachennya-ta-radio-naybilshe-spriyayut-rusyfikatsiji-monitoring-i4608> [in Ukrainian].
31. Try roky z Yanukovychem: Na choli Ukrainy postala «Simia» [Three years with Yanukovich: The «Family» became the leader of Ukraine]. Holos Ameryky, 3 bereznia 2013. <https://ukrainian.voanews.com/a/1614430.html> [in Ukrainian].
32. Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990-2019) [Ukraine and the challenges of post-totalitarian transit (1990-2019)]. NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Akadempriodyka, 2021. 592 s. [in Ukrainian].
33. Ukrainskyi Instytut Knyhy [Ukrainian Book Institute]. Ofitsiinyi sait, 2023. <https://ubi.org.ua/uk> [in Ukrainian].
34. Ukrainskyi Instytut [Ukrainian Institute]. Ofitsiinyi sait, 2023. <https://ui.org.ua/mission/> [in Ukrainian].
35. Ukrainskyi Kulturnyi Fond [Ukrainian Cultural Fund]. Ofitsiinyi sait, 2023. <https://ucf.in.ua/> [in Ukrainian].
36. Farinia K. Rozvytok kulturnykh ta kreatyvnykh industrii v Ukraini [Development of cultural and creative industries in Ukraine]. «Kultura i kreatyvnist», 2017. 59 s. [in Ukrainian].
37. Frenkel I. Ukrainska kultura pid chas viiny. Iryna Frenkel: «Za zmistom “denatsyfikatsiia” tse “sylova zmina kulturnoho kodu krainy”» [Ukrainian culture during the war. Iryna Frankel: “In terms of “denazification” it is a “forcible change of the country’s cultural code””]. Tsentri sotsialno-politychnoho monitorynhu “Vektor”, 11 kvitnia 2022. <https://presspoint.in.ua/2022/04/11/ukrainska-kultura-pid-chas-vijny-iryna-frenkel-za-zmistom-denatsyfikatsiia-tse-sylova-zmina-kulturnoho-kodu-krainy/> [in Ukrainian].
38. Khlebosolov I. Formuvannia kulturnoho prostoru Ukrainy v umovakh nezalezhnosti [The formation of the cultural space of Ukraine in the conditions of independence]. Mysterstvoznachchi zapysy, Vypusk 32. 2017. S. 41–50. [in Ukrainian].
39. Chorna M. Kulturni ta kreatyvni industrii #ZaPidtrymkyUKF u 2018 rotsi [Cultural and creative industries With the support of UKF in 2018]. Ukrainskyi kulturnyi fond, 15 zhovtnia 2019. <https://uaculture.org/texts/kulturni-ta-kreatyvni-industriyi-zapidtrymkyukf-u-2018-roczy/> [in Ukrainian].
40. Azaryahu M. The power of commemorative street names. Environment and Planning. Society and Space 1996, volume 14, pages 311–330.
41. Pesenti M. Ukraine’s cultural revival is a matter of national security. Atlantic Council, January 19, 2021. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukraines-cultural-revival-is-a-matter-of-national-security/>.